

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ SÖZBİRLƏŞMƏLƏRİ PROBLEMLƏRİ

Müasir türk dilində söz birləşmələri əsas tərəfinin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunduğundan asılı olaraq ismi və feili birləşmələr adlanan iki böyük qrupa ayrılır. Türk dilçiləri arasında I növ təyini söz birləşmələri haqqında mübahisələr səngimək bilmədiyindən bu yazıda həmin birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətlərini, digər birləşmələrdən onlarınfərqli cəhətlərini, onlar haqqında müxtəlif alimlərinfərqli fikirlərini izah etməyə çalışacağıq.

Müasir türk dilində saysız miqdarda **Bakırköy, Yeşilyurt, Esentepe, Kartaltepe, altın top, gümüş madalya, çelik duvar, mümin toplum, tahta kaşık, lastik çizme, kemik kafa, kaz beyin, bronz renk** vs tipli söz birləşmələri mövcuddur (Akman, 4). Azərbaycan dilçiliyində bu qəbildən olan birləşmələr istisnasız olaraq I növ təyini söz birləşmələri olaraq qəbul edilmişdir. Müasir türk dilçiliyində isəhəmin birləşmələrin qrammatik mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində təzadlı fikirlər irəli sürülməkdədir. Qeyd olunan birləşmələri ismi birləşmə olaraq qəbul edənlər,edənlərin vəetməyənlərin fikirlərinə diqqət yetirək.

Türk dili sahəsində böyük xidmətləri olan A. Kononov, S. Mayzel, J. Deny kimi tanınmış türkoloqlar “**altın kaşık, sırça köşk, demir hisar, taş köprü**” tipli birləşmələrin məhz ismi birləşmələrin I növünə aid olduğu fikrini irəli sürmüşlər(Balcı, 18). Məsələn, Mayzel “Türk dilində izafət” adlı monumental əsərində türk dilindəüç tip ismi birləşmə olduğunu qeyd etmişdir. Mayzel I tip ismi birləşmələrin “aksiz ad tamlaması” olduğunu bildirmişdir (Mayzel, 12). Xatırladaq ki, tanınmış alim “eksiz ad tamlamaları” deyərəkən ziyəlik və mənsubiyyət şəkliçisi qəbul etməyən birləşmələri nəzərdə tutmuşdur. A. Kononov da “eksiz tamlamalar”ı birinci növ təyini söz birləşmələri olaraq dəyərləndirmişdir: “**çavuş Hasan, Deli Dumrul, Keloğlan, Arap Zengi, Şah İsmail, sağırsultan, Fahriye abla, çingene Naciye, tulum Necmi**” vs (Kononov, 25).

Tanınmış Danimarkalı dilçi K. Grönbeh də bu xüsusda öz xarici həmkarları ilə yekdil görüşdə olmuşdur: “**demir kapı, Bumin kağan, Alp Er Tonga, Salur Kazan, Nasrettin Hoca, baba yiğit**” vs.O, bu tipli birləşmələrin birinci növ təyini söz birləşməsinə aid olduğunun şübhə doğurmadığını vurğulamışdır (Grönbech, 18).Kuman türklərinin XIII– XIV əsrə aid edilən məşhur **Codex Cumanicus**əsərini tədqiq edən K.Grönbeh qədim türkcədə də bu tipli birləşmələrinmövcudluğundan bəhs etmişdir: “**onok budun, kurgız kağan, Kazan korat, bengisu, Kül Tigin**” vb(Grönbech, 32).

Monqol və türk dillərini müqayisəli tədqiq edən Litva dilçisiV. Kotvis belə fikir irəli sürmüşdür ki, monqol dilində türk dilində mövcud olan “demir baş” tiplitəyini söz birləşmələri yoxdur. Tanınmış Sovet dilçiləri olmuş Serebrennikov və N. Hacıyevatürk yazılı mətnlərində geniş miqdarda “**taş köprü, tahta kaşık, çelik kılıç, ahşap konuk, kırk kız, yedi kardeş, üç ok, kırk satır**” tipli söz birləşmələrinə təsadüf olduğunu qeyd etmişlər(Serebrennikov, 41). Xarici ölkə türkoloqları kimi bəzi türk alimləri də türk dilində I növ təyini söz birləşmələrininvarlığına inanırlar. Məsələn, Tahir Nejat Gencan “**cam bardak, altın yüzük, deri mont, lastik çorap, salkım söğüt, arpa şehriye, Anadolu hisar**” tipli birləşmələr məhz I növ təyini söz birləşməsi olduğunu düşünmüşdür (Gencan, 232). Məşhur türk dilçisi Vecihe Hatipoğlu, “**tabgaç kağan**”, “**tabgaç bodun**”, “**paşa çayır**”, “**Edirnekapı**”, “**mermer saray**”, “**şiş kebab**” kimi ifadələri əsas götürərək, əslində, ən qədim söz birləşməsinin I növ təyini söz birləşməsi olduğuna, ikinci və üçüncü növ birləşmələrin isə türk dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində yarandığı fikrindədir (Hatipoğlu, 716).

Türk dilçisi Celal Demir “**elma yanak, armut boğaz, selvi boy, zeytin göz, mercan diş, kiraz dudak, çuval karnı**” tipli birləşmələri şəkilsiz isim birləşmələri olaraq qəbul edilməsinin daha məntiqli göründüyü fikrini irəli sürmüşdür (Demir 29).

Türk filoloqlarının bir qrupu yuxarıda qeyd olunan birləşmələrin ismi birləşmə olduğunu qəbul etmir. Onların düşüncəsinə görə, həmin birləşmələr sifət birləşmələridir. Məsələn, Zülfüqar, Kamadan, Güveli, Harut, Gökdayı, Balcı bu fikirdədirlər ki, “**cam bardak, taş köprü, tahta kaşık, ipek mendil, altın bilezik**” tipli birləşmələrin birinci tərəfi sifətdir. Halbuki, “cam, taş, tahta, ipek, altın” cisim adı bildirən isimdir, maddidir, çəkisi, şəkli, kimyəvi və fiziki xüsusiyyətlərə malikdir, cümlə daxilində hallara görə müxtəlif şəkliçi qəbul edə bilər, “nə?” sualına cavab verir: nə?– ipək. İpəyin qiyməti, ipəyə vurulan naxış, ipəkdən hazırlanan paltar vs.

Başqa sözlə, yuxarıda göstərilən söz birləşmələrinin hər iki tərəfi– həm əsas, həm də asılı tərəfləri isimlərlə ifadə olunub. Birləşmələrin hər iki tərəfi “nə?” sualına cavab verir, ismin bütün xüsusiyyətlərinə malikdir. Məlum olduğu kimi, əsas nitq hissələrindən biri sayılan sifətlər isə yalnız substantivləşdikdə, yəni, isimləşdikdə müəyyən qrammatik və leksik şəkliçilər qəbul edə bilər, hallanır.

Hamza Zülfikarın iddiasına görə, yuxarıda göstərilən birləşmələr, məsələn, “**taş köprü**” ifadəsində asılı tərəf olan “taş” sözü, əsas tərəfi– “köprü” sözünü müəyyən etdiyi, onun nədən inşa olduğunu bildirdiyi üçün sifət birləşməsi sayılmalıdır(Zülfikar, 782). Biz isə belə hesab edirik ki, Hamza Zülfikar da daxil olmaqla bəzi türk filoloqları nitq hissələrinin morfoloji və sintaktik funksiyalarını qarışıq saydıqlarındanyanlış nəticəyə gəlirlər. Məsələ burasındadır ki, “**taş köprü, altın küpe, gümüş tepsi, çelik duvar, tahta ev, kemik kafa, elma yanak**” vs tipli birləşmələrin birinci tərəfləri isimdir: **taş, altın, gümüş, çelik, tahta, kemik, elma.**

⁶ BDU, Sərgünəşiq fakültəsi, Türk filologiyası kafedrası dos. arifyunusov@yahoo.com

Türk dilçisi Leyla Karahan “**mermer saray, cam bardak, bronz madalya**” tipli birləşmələrin “**mermerden dikilmiş saray, camdan hazırlanmış bardak, bronzdan yapılmış madalya**” şəklində də ifadə edilə biləcəyini nəzərə almaqla onların sifət olduğu fikrini müdafiətmişdir (Karahan, 10). Mehmet Özmenə görə, “**Topkapı, Kadıköy, Paşaçayır**” tipli birləşmələrin yiyəlik hal və mənsubiyyət şəkilçiləri düşsə də onları asanlıqla bərpa etmək mümkündür. Başqa sözlə, Topkapı ifadəsi “topun kapısı”, Kadıköy– “kadının köyü”, Paşaçayır– “Paşanın çayırı” ifadəsinin şəkildəyişdirməsidir (Özmen, 355).

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dilində son zamanlar buna bənzər ismi birləşmələr xeyli artmışdır: “**Adana kebab, şiş kebab, şiş köfte, kredit kart, asayiş şubə, Karanfil sokak, piyade çavuş, Kumkapı**” vs. Caner Kerimoğlu “Takısız ad tamlaması tartışması ve tür-öbek ilişkisi” adlı məqaləsində “**babaanne, anneanne, sütkardeş, babayığit**” tipli birləşmələrin qədim türk dilində mövcud olan “**Ötüken yış, tabgaç bodun**” səpkili birləşmələrə uyğun şəkildə olduğunu qeyd edir və bu tipli birləşmələrsifət birləşmələri olduğunu düşünür (Kerimoğlu, 1449). Başqa bir araşdırıcı, Tahir Balcı “Ad takımı–sifət takımı sorunu” başlıqlı məqaləsində “**domates salça, taşfırın erkek, somun ekmek, demir asa**” tipli birləşmələrin sifət birləşmələri olduğunu isbatlamağa çalışmışdır (Balcı, 15).

Ədalət naminəqeyd etmək lazımdır ki, müasir türk ədəbi dilində geniş şəkildə müşahidə olunan və işlənən birinci növ təyini söz birləşmələri qədim dövrlərə aid yazılı mətnlərdə mövcuddur. Məsələn: “**Tabgaç kağan, Kömür tağ, ög karın, kulgak agrıg,kağan sü**” vs birləşmələri Vecihe Hatipoğlu, Şirin User, Boris Adams və filoloqlar şəkilsiz ad birləşmələri olaraq dəyərləndirmişlər. Eyni üsulla qədim Uygur mətnlərdə nəzərə çarpan “**Ay Tenqri, pars yıl, ög karın, kıyamet gün**” vs tipli birləşmələrin qeyri-müəyyən ismi birləşmələrə aid olduğu göstərilir (Adams, 34).

Əhməd Yəsəvinin “Divani-hikmət” əsərində də yuxarıda qeyd olunan şəkildə ismi birləşmələri görmək mümkündür: **rahmet derya, sirat körük, kıyamet gün, arafa gün, ban ev, cebe don**” vs. Yeri gəlmişkən, “Kitabi- Dədə Qorqud” əsərində də “**ban ev– çadır ev, cebe don– zireh don**” tipli birləşmələrə təsadüf olunur. Qədim Uygur mətnlərini tədqiq edən alman türkoloqu Klaus Röhrborn bu fikirdədir ki, əskiyazılı mənbələrdə aşkar etdiyi bəzi birləşmələri həm ismi, həm də sifət birləşmələri olaraq nəzərdən keçirmək olar. K. Röhrborn iddia edir ki, əski mətnlərdə təsbit edilən “**altun kaburçak– qızıl tabut**” və “**altunluk sıruk– qızıl dirək**” tipli birləşmələr morfoloji baxımdan fərqli sayılmalıdır. Tədqiqatçının fikrinə görə, “**altun**” sözü ilə “**altunluk**” sözü fərqli qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. Bizim fikrimizə görə, K. Röhrborn öz iddiasında haqlıdır, çünki türk dilində dörd variantlı “lıq/lık” şəkilçisi həm isim, həm də sifət yarada bilən şəkilçidir. Məsələn: “**dolmalık lahana, kebablık et, kostümlük kumaş, satılık arsa**” vs.

Göy türk abidələrini tədqiq etmiş E. Aydının iddiasına görə, ən qədim yazılı abidələrdə də şəkilsiz ismi birləşmələr mövcuddur: **türük kağan, türük begler, çıntan ağaç, er at, Yenci üzgüz, it yıl** vs (Aydın, 17). Bu tipli birləşmələrin morfoloji quruluşuna diqqət etsək onların aşağıdakı şəkildə yarandığını müəyyən edə bilərik:

Türük kagan. Tonyukuka aid mətnə təsadüf olunan bu ifadə “türk kağanı” mənasında işlənmişdir. “**Türk kagan Ötüken yış olarsar elte bun yok**”– Türk kağanı Ötüken ormanında oturursa ilde çətinlik olmaz.

Türük begler. “Türük begler atın terk”– Türk beyleri adını terk etmiş.

Yenci üzgüz. Bu birləşmədəki “Yenci” sözü Sırdərya çayının ən qədim adıdır. “Yenci” sözünün hərfi mənası “incə” deməkdir. “Üzgüz” sözü qədim türk dilində “çay, sel, axıntı” mənaları bildirmişdir. Başqa sözlə, “Yenci üzgüz” birləşməsi “İncə və ya Sırdərya çayı” ifadəsinin qarşılığıdır: “**Yenci üzgüz keçə Temir kapıgka teği süledim**”– İncə ırmağını keçip Demir kapıya dek geldim”. Yeri gəlmişkən, bu cümlədəki “**Temir kapı**” ifadəsi “Dərbənd” şəhərini ifadədən söz birləşməsidir.

İt yıl. Bu ifadə “it ili” mənasında işlənmişdir: “**İt yıl onunc ay altı otuzka uça bardı– İt yılının onuncu ayının yirmi altısında uçup gitti- öldü**”.

Çıntan ağaç. Müasir türk dilində “sandal ağacı” ifadəsinin qarşılığı olaraq işlənmişdir: “**Çıntan ağaç kelürüp– Sandal ağacı getirmiş**”.

Er at. Tonyukuka aid yazılı abidədə işlənmiş bu ifadə “igid adı” mənasındadır: “**Kül Tegin er at bultı– Kültekin igid adı qazandı**”.

Göy türklərə aid yazılı mətnlərdə bu tipli birləşmələr aşkarlamaq qədər də çətin iş deyildir. Birləşmələrin hər iki tərəfi morfoloji baxımdan isimlərdən yaranmışdır. Belə olan təqdirdə həmin birləşmələri sifət birləşmələri şəklində görmək məntiqlisizlikdir. Birinci növ təyini söz birləşmələri uyğurlara aid olan kitabələrdə də mövcuddur. Məsələn:

Ay Tengri- Ay Tanrı, baçağ kün- perhiz günü, kün orto- ögle, ög karın- ana karnı, begüm etik- kadın terliği, kün batsıg- batı vs.

Mahmud Kaşğarının məşhur “Divan”ında mövcud olan “**okruk**” ifadəsi də birinci növ təyini söz birləşməsinə aid edilməli olan birləşmədir. “Kəmənd” mənası ifadədən “okruk” ehtimal ki, “ok” və “oruk” sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. “Oruk” sözü, güman ki, “örmek” feilinin əsasında əmələ gəlmişdir. Türkiyədə “örük” şəklində istifadə olunan söz Azərbaycanda “hörük” şəklində işlənəkdədir. Müqayisə üçün:

Pantolondaki örükten kimin olduğu anlaşıldı.

Qulac-qulac **hörüklərin** ilandır.

İncimərəm, sal boynuma dolandır.

Biz gedərik, qoca dünya qalandır,

Rahim qurban qara gözə, sevgilim.

Türk dilinin Qaraxanlı mərhələsinə aid olan mətnlərdə də birinci növ təyini söz birləşmələrinin işləndiyinə təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, islamiyyətin qəbulundan sonra ərəb dilindən Qaraxanlı türkcəsinə edilən tərcümələrdə biz onların şahidi oluruq: **orun töşək- yer üzü, huneyn kün- məhşər günü, kıyamət kün- qiyamət günü, yer koy- yeraltı, sirat köfrüg- sirat körpüsü, Cuma kün- cümə günü, arafa kün- ərəfə günü** vs.

Maraqlıdır ki, XIII- XIV əsrlərdə birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində işlənmiş bu tipli ifadələr dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri şəklini almışdır. Bəzi türkiloloqlar (məsələn, User və Eraslan) belə güman edirlər ki, türk dilindəki “eksiz tamlamalar”, yəni, birinci növ təyini söz birləşmələri, Soğd və Tohar dillərinin təsiri altındayarmışdır (User, 260). Lakin türk dilli xalqlara aid mətnlər göstərir ki, bu iddia əsassızdır. Məsələn, çuvaş dilini təfərrüatlı şəkildə araşdırmış Fevzi Ersoy sübut etmişdir ki, çuvaş dilində yetərli sayda “eksiz tamlamalar” mövcuddur:

Koun cil- qoyun ili, taulay cil- dovşan ili, togos kus- tovuzquşu, Asi tiv- Asiya qitəsi, eşik kirit- qapı açarı, gögürçün qanat- göyərçin qanadı vs (Ersoy, 1295).

Başqırdların dilini tədqiq etmiş Suzan Tokatlı həmin dildə birinci növ təyini söz birləşmələrinin varlığından bəhs etmişdir:

Korban bayram- qurban bayramı, göl baksa- gül bağçası, kış aş- axşam yeməyi, türbaş yaq- mətbəx tərəfi, öy bet- ev adamı, kol kapçak- əlcək, bel baq- bel bağı, yer alma- kartof vs (Tokatlı, 44). Maraqlıdır ki, Azərbaycanda da bəzi məhəlli danışığda alman mənşəli “kartof” sözü yerinə “yer alması” sözü işlənməkdədir. Bu arada qeyd edək ki, İrandamin ildən artıq iqtidarda olmuş türklərin təsiri ilə farslar indi də bu sözü öz dillərinə çevirərək işlədirlər: **sibzəmini- sib-alma, zəmin- yer**.

Qaraçay, Altay, Balkar, Tuva türklərinin də danışılarında “eksiz tamlama” adlandırılan birinci növ təyini söz birləşmələri müşahidə olunur:

At arba- at arabası, direk salkı- ağac kölgəsi, süt höl- süd gölü, daş kürüm- daş yığını, çaç bağ- saç bağı, kan tomur-qan damarı vs.

Müasir Türkiyə coğrafiyasında mövcud olan **Kazova, Arnavutköy, Koçhisar, Köprühisar, Topkapı, Kadıköy, Çaycuma, Geyikpınar, Babadere** vs yerlər bir daha sübut edir ki, türk dilində “eksiz tamlamalar” türk dilinin öz təbiətindən irəli gəlir. Başqa sözlə, bu tipli birləşmələr türk dilinə başqa dilin təsiri ilə keçməmişdir. Sibir türklərinin ləhcəsi üzərində geniş tədqiqat aparmış İsveçli dilçi L. Johanson belə nəticəyə gəlmişdir ki, türk dilində işlənən “**Doğu Anadolu, Batı Karadeniz, Rumeli hisar, Kadıköy, Esenyurt, Bakırköy**” vs tipli “eksiz tamlamalar”ın isim və ya sifət birləşmələri olduğunu mübahisə etmək mənasızdır (Johanson, 26). Məsələn, “**ince yüzük**” və ya “**pahalı yüzük**” ifadəsində birləşmənin asılı tərəfi, yəni, birinci tərəfi özündən sonra gələn əsas tərəfin keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Lakin “**gümüş yüzük**” dedikdə isə, üzüyün nədən düzəldildiyi məlum olur. Eyni fikri “**kırıkkaşık**” və “**tahta kaşık**” tipli birləşmələr haqqında da söyləmək mümkündür. “**Kırıkkaşık**” birləşməsindəki “**kırık**” sözü “qaşık” sözünün əlamətini bildirirsə, “**tahta kaşık**” birləşməsindəki “**taxta**” sözü “qaşığınduzəldildiyi materialı bildirir. Başqa sözlə, “**kırık kaşık**” birləşməsinin birinci tərəfi sifət, “**tahta kaşık**” birləşməsinin isə birinci tərəfi isimdir. Ona görə də bu qəbildən olan isimləri bir-birindən fərqləndirərkən diqqətli olmaq lazımdır.

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, bəzi dilçilərin iddia etdikləri kimi, birinci növ təyini söz birləşmələrinin hamısını dəyişdirmək mümkün deyildir. Məsələn, əgər “**altın bilezik**” söz birləşməsini “altından yapılmış bilezik” şəklində yazmaq və ya söyləmək mümkündürsə, “**kırık doku**” birləşməsini “kırık daktan yapılmış doku” şəklində ifadə etmək mümkün deyildir. Eyni fikri “**başörtü**” üçün də söyləyə bilərik: “**başörtü**” birləşməsini “baştan olunan örtü” variantında ifadə etmək məntiqsizlikdir. Yazılı mətnlərdə təsadüf edilən birincinöv təyini söz birləşmələrinin bəziləri danışığ dilindən alınmışdır. Adətən bu tipli söz birləşmələri “gibi” bənzətmədatının ixtisar olunması yolu ilə yaranır. Məsələn:

Tilki adam– tilki gibi kurnaz adam, **elma yanak**– elma gibi kırmızı yanak, **zeytin göz**– zeytin gibi yeşil göz, **kiraz dudak**– kiraz gibi kırmızı dudak, **kömür göz**– kömür gibi siyah göz vs.

İsmi birləşmələri sifət birləşmələrindən ayırd etmək, əslində, çox asandır. Məlum olduğu kimi, isimlərdən fərqli olaraq sifətlərin dərəcələnmək xüsusiyyəti vardır. Məsələn: “**taş duvar**” birləşməsində birinci tərəfi “ən taş duvar, daha taş duvar” şəklində yazmaq və ya söyləmək mümkün deyildir. “**Yeşil zəmi**” birləşməsindəki “yeşil” sözünü “yeşilimsi, yemyeşil, çox yeşil, ən yeşil” şəkillərində də söyləmək və yazmaq olar. İsveç dilçisi L. Johansonun fikrinə görə, türk dilində mövcud olan ismi və sifət birləşmələrini fərqləndirmək üçün ən asan üsul onlardan hansının “nasıl?” sualına cavab verdiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Türk dilçisi E. Akman isə bu fikrə qarşı çıxır (Akman, 9). E. Akmanın mülahizəsinə görə, L. Johansonun irəli sürdüyü təklif özünü doğrultmur. Məsələn, “**eski köprü**” və “**taş köprü**” birləşmələri morfoloji baxımdan fərqli quruluşlu olsa da hər ikisi “nasıl?” sualına cavab verə bilər:

1. O köprü nasıl bir köprü?– Eski köprü, abi.

2. O köprü nasıl bir köprü?– Taş köprü, abi.

Birinci cümlədəki “**eski köprü**” birləşməsinin asılı tərəfi– “eski” sözü sifətdir, yəni, sifət birləşməsidir. İkinci cümlədəki “**taş köprü**” birləşməsinin asılı tərəfi– “taş” sözü isimdir, yəni, ismi birləşmədir. Göründüyü kimi, L. Johansonun təklifi yuxarıda qeyd olunan birləşmələrin morfoloji mənsubiyyətini müəyyənləşdirməkdə özünü doğrulda bilmədi.

E. Akman isə iddia edir ki, “hangisi?” sualını verməklə birləşmələrin isim və ya sifət birləşməsini ayırd etmək mümkündür. Məsələn:

1. Kalemı getir. Hangi kalemı?– Kırmızı kalemı.

2. Kalem lazım. Nasıl kalem?– Tahta kalem.

E. Akman düşünür ki, “hangi?” sualını verməklə 1-ci cümlədəki birləşmənin sifət birləşməsi, “nasıl?” sualını verməklə də 2-ci birləşmənin ismi birləşmə olduğunu müəyyənləşdirmək çox rahatdır.

Bizim fikrimizcə, elə ikinci cümlədəki birləşməyə də “hangi?” sualını vermək olar: **Hangi kalem pahalı?– Tahta kalem.**

Göründüyü kimi, söz birləşmələrini yalnız qrammatik sual vasitəsi ilə müəyyənləşdirmək özünü doğrultmur. Bunun üçün ən etibarlı üsul, birləşmənin asılı tərəfinin morfoloji xüsusiyyətini araşdırmaqdır. Məsələn, “**lastik çizme**” söz birləşməsinin asılı tərəfi olan “lastik” sözü maddi olan isimdir və türk dilindəki mənası “təbii və ya süni kauçukdan istehsal olunan məhsul”dur.

Doğrudur, bəzi ismi birləşmələrin asılı tərəfi mücərrəd mənə da ifadədə bilir. Belə hallarda asıl tərəf maddilikdən çıxaraq abstraktlaşır. Məsələn, “**taş köprü**” ifadəsində birinci tərəf müstəqim mənədə işləndiyi üçün maddi məfhum daşıyır. Başqa sözlə, körpünün nədən inşa edildiyini göstərir. Lakin “**taş yürek**” birləşməsində “taş” sözü konkretlikdən çıxaraq abstraktlaşmış və məcazi mənə bildirmişdir. Adətən, hiss və həyəcədən məhrum olan, səmimiyyət hissindən uzaq olan, insafsız adamlar haqqında işlənən “**taş yürek**” ifadəsində bənzədilən tərəf, yəni, “yürek”, sərtlik və hissiyatsızlıq baxımından bənzəyənə, yəni “taş”la müqayisə olunmuşdur. Bu birləşmədə bənzətmədatı olan “**gibi**” və bənzətmə yönü “**sert**” ixisar edilmişdir. Türk dilçiləri bu cür təşbehlərə “**yalın bənzətmə**” deyirlər.

Özləşmə prosesi nəticəsində müasir türk ədəbi dilində birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında xeyli miqdarda yeni məfhumlar yaradılmışdır. Məsələn:

anayasa, ana okul, anlam bilim, dilbilim, anayol, ana cadde, demirbaş, otoban, kolordu, imam hatip, yedek parça, sacayak, baş örtüs.

Bütün bu nümunələr sübut edir ki, türk dilinin öz təbiətində şəkilçisiz ismi birləşmə yaratmaq potensialı vardır. Belə olan halda, birinci növ təyini söz birləşmələrinin türk dilinə xarici dillərin təsiri altında yarandığını düşünmək elmi baxımdan yanlışdır. Ən qədim dövrlərdən bu günümüzdə mövcud olan yazılı qaynaqlarda (məsələn, Orxon abidələri, “Kutadqu bilik”, “Codex Cumanicus”, “Divan-i hikmət”, “Divan-i lüğət-i türk”) yetəri qədər müşahidə edilən birinci növ təyini söz birləşmələri onların türk dilinə Çin, soğd, tohar, fars vs xarici dillərindən keçməsi haqqındakı iddiaları puça çıxardır. Doğrudan da bu gün müasir türk dilində geniş ölçüdə işlənən “**gümüş testi**”, “**taş ev**” tipli söz birləşmələri qrammatik baxımdan Bilgə kağanın şərifinə yazılmış abidədə müşahidə olunan “**taş bark**” (daş türbə), qədim uyğurcadakı “**altın iplik**” tipli söz birləşmələrinin tam bənzəridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Akman, Eyüp. “Belirtisiz İsim Tamlaması mı, Sifat Tamlaması mı?”, V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı, Ankara, TDK, 2004
2. Aydın, Erhan. Uygur Kağanlığı Yazıtları, Konya, Kömen Yayınları, 2011
3. Balci, Tahir. “Ad Takımı–Sifat Takımı Sorunu”, (Juxtapositionen im Türkischen), In: Çağdaş Türk Dili, Nr. 92, Ankara, 1995
4. Demir, Celal. “Türkiye Türkçesi Gramerlerinde İsim Tamlaması Sorunu ve Bir Tasnif Denemesi” Ege Üniversitesi Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies, 2007, cilt: VII, sayı 1, 27-54
5. Ersoy, Fevzi. “Çuvaş Türkçesi” Türk Lehçeleri Grameri (Editör: Ahmet B. Erçilasun), Ankara, 2007, s. 1285-1340
6. Gencan, T. Nejat. “Dilbilgisi Sorunları II” Türk Dili (Haziran): 1969, s. 231-235
7. Grönbech, K. Türkçenin Yapısı, Çev. Mehmet Akalın, Ankara, TDK, 2000
8. Johanson, Lars. “Güney Sibiry Türkçesinde Adlar ve Sifatlar” (Çev. Sema Aslan), Bilig, 2004, sayı: 29, s. 1-27
9. Karahan, Leyla. Türkçede Söz Dizimi, Ankara, 1999
10. Kerimoğlu, Caner. “Taksız Ad Tamlaması Tartışması ve Tür-Öbek İlişkisi”, Turkish Studies 6/1 Winter, 2011, s. 1442-1456.
11. Kılıçoğlu (Hatipoğlu), Vecihe. “Dilimizin Bir Meselesi” Türk Dili (Eylül), 1954, s. 715-719.
12. Kononov, A. N. Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1956
13. Mayzel S. S. İzafet v turetskom yazıke, Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1957
14. Özmen, Mehmet. “İsim ve Sifat Tamlamalarındaki Bozulmalar Üzerine”, Türk Dili, Sayı: 586, 2000, s. 354-363.
15. Sebrennikov, B. A., N. Z. Gadjeva. Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri, Ankara, 2011
16. Şirin-User, Hatice. “Eski Türk Yazıtlarında Politik ve Askerî Terimlerden Örnekler” Bilig, Sayı: 60, 2012, s. 257-272.
17. Tokatlı, Suzan Suzi. Başkurt Türkçesi Grameri, Danışman: Prof. Dr. Tuncer Gülensoy, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri, 1994
18. Yazıcı - Ersoy, Habibe. “Baskurt Türkçesi ile Türkiye Türkçesine Kelime Grupları Açısından Genel Bir Bakış”, Dil Araştırmaları 9, 2011, s. 61-89.
19. Zülfiyar, Hamza. “Taksız Ad Tamlaması Sorunu” Türk Dili, Sayı: 523, 1995, s. 781-788

Açar sözlər: isim, sifət, söz birləşməsi, yazılı mənbələr, mübahisə

Ключевые слова: существительное, прилагательное, словосочетание, письменные источники, полемика

Keywords: noun, adjective, phrase, written sources, controversy

Müasir türk ədəbi dilində söz birləşmələri problemləri

Xülasə

Türk dilinin türkoloji tədqiqatları aydın göstərir və eyni zamanda sübut edir ki, türk dillərində onların mövcud olduğu qədim dövrlərdən başlayaraq müxtəlif tipli söz birləşmələri mövcud olmuşdur. Onların arasında birinci növ söz birləşmələri xüsusi mübahisələrə səbəb olur. Bildiyimiz kimi, bu tip söz birləşmələrində qrammatik şəkilçi yoxdur. Bir sıra türk dilçilərini çaşıdıran dal növ təyini söz birləşmələrinin məhz bu xüsusiyyətidir. Təqdim olunan məqalədə fərqli mətnlərdən nümunələr verilir və bu nümunələr əsasında müxtəlif dilçi alimlərlə virtual mübahisə aparılır. Məqalə müəllifi ismi birləşmələrlə və sifət birləşmələri arasında dəqiq sərhəd çəkməyə çalışır.

Açar sözlər: isim, sifət, söz birləşməsi, yazılı mənbələr, mübahisə

Проблемы словосочетаний в современном турецком литературном языке

Резюме

Тюркологические исследования турецкого языка наглядно показывают и одновременно доказывают что, с древних времен своего существования в тюркских языках существовали словосочетания разного типа. Среди них особую полемику вызывают словосочетания первого типа. Как известно, эти типы словосочетаний не имеют грамматические суффиксы. Именно эта особенность словосочетаний вводит ряд турецких лингвистов в заблуждение. В предлагаемой статье приводятся примеры и на основе этих примеров ведется виртуальная полемика с разными лингвистами. Автор статьи старается провести четкую грань между именными и прилагательными словосочетаниями.

Ключевые слова: существительное, прилагательное, словосочетание, письменные источники, полемика

Problems of word combinations in the modern turkish literary language

Summary

Turkological studies of the Turkish language clearly show and at the same time prove that, from the ancient times of their existence in the Turkic languages, there were phrases of various types. Among them, phrases of the first type cause particular controversy. As you know, these types of phrases do not have grammatical suffixes. It is this feature of phrases that misleads a number of Turkish linguists. The proposed article provides examples, and on the basis of these examples, virtual polemics are conducted with different linguists. The author of the article tries to draw a clear line between nominal and adjective phrases.

Keywords: noun, adjective, phrase, written sources, controversy

RƏYÇİ: dos. E. Kərimov